

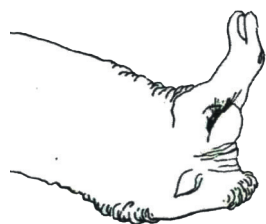
Wprowadzenie

Historie powrotów do porzuconych idei i zapomnianych twórców są często pełne niespodziewanych zwrotów. Nie inaczej dzieje się w przypadku dwojga awangardowych artystów Franciszki i Stefana Themersonów. Debiutujący w Polsce w okresie międzywojennym, a zmarli w latach osiemdziesiątych w Anglii, twórcy spotykali się z okresami wzmożonego zainteresowania swoją sztuką lub całkowitego wobec niej milczenia.

W epizodach wzrostu uwagi, w zależności od momentu historycznego, estetycznych mód czy dominujących kierunków badawczych, eksponowano inną część ich zróżnicowanego dorobku twórczego. Artystyczna spuścizna Themersonów łączy bowiem w sobie filozofię, literaturę, malarstwo, ilustrację, grafikę, typografię, fotografię i film. Twórczość w rozmaitych tworzywach, a także wypowiedzanie się w wielu mediach powoduje, że sięgali i sięgają do niej literaturoznawcy, medioznawcy, bibliolodzy, historycy sztuki i filozofowie, a oświetlanie jej z którejkolwiek z perspektyw przynosi rezultaty satysfakcjonujące badacza akademickiego oraz interesujące dla szerokiego ogółu odbiorców.

W katalogu wystawy *Themersonowie i awangarda*¹ czytamy:

Malarstwo, film, fotografia, teatr, literatura, poezja wizualna, typografia i grafika książkowa, komiks – to tylko kilka z pól, na których rozwijali działalność Franciszka i Stefan Themersonowie. Różnorodność wykorzystanych mediów, technik i form czyni z nich bodaj najwszechstronniejszych artystów polskiej awangardy. Nieustająca zaś gotowość do przekraczania międzydyscyplinarnych granic oraz otwartość na nowe sprawiają, że ich twórczość należy do najbardziej nieoczywistych i proteuszowych zjawisk w historii dwudziestowiecznej sztuki².

¹ Wystawa *Themersonowie i awangarda. The Themersons and the Avant-Garde Franciszka & Stefan Themerson oraz/and Jankiel Adler, Raoul Hausmann, Jarosław Kozłowski, Wojciech Puś, Kurt Schwitters* z okazji Roku Themersonów pod patronatem Instytutu Książki zorganizowana w Muzeum Sztuki w Łodzi, w 2013 roku, kurator Paweł Polit.

² SUCHAN J., *Wstęp*, w: *Themersonowie i awangarda. The Themersons and the Avant-Garde Franciszka & Stefan Themerson oraz/and Jankiel Adler, Raoul Hausmann, Jarosław Kozłowski, Wojciech Puś, Kurt Schwitters*, Katalog wystawy, Łódź 2013, s. 6.

Jest jednak dziedzina ich wspólnej działalności, która nie doczekała się całościowego opracowania i której badacze nie poświęcali zbyt wiele uwagi, to twórczość dla dzieci i młodzieży obojga artystów. We wstępie do, będącego pokłosiem Festiwalu „Świat według Themersonów”³, tomu Zbigniew Majchrowski pisze:

Paradoksalnie, w powojennej Polsce Themersonowie, artyści awangardowi, twórcy dzieł wyrafinowanych i niekiedy wręcz hermetycznych, najsilniej obecni byli na obszarze kultury dla dzieci. Po roku 1945 wychodziły edycje wierszy Brzechwy i Tuwima z przedwojennymi ilustracjami Franciszki, a utwory dla dzieci pióra Stefana trafiały do repertuaru teatrów lalkowych. A mimo to znaczenie Themersonowych książek dla najmłodszych dotąd nie zostało chyba należycie docenione⁴.

Na twórczość dla dzieci Franciszki i Stefana Themersonów składa się kilka bloków; najważniejszy jest ten zawierający projekty artystyczne, stworzone przez oboje artystów, do których Stefan pisał teksty, Franciszka tworzyła ilustracje, a razem projektowali oprawę typograficzną. Są to wydane w latach 1931-1938 książki dla starszych i młodszych dzieci: *Żółte, zielone, czerwone, niebieskie, niezwykle przygody* (1931⁵), *Historja Felka Strąka* (1931), *Jacuś w zaczarowanym mieście* (t. 1 i 2, 1931), *Narodziny liter* (1932), *Poczta* (1932), *Nasi ojcowie pracują* (ca 1932), *My nie chcemy siedzieć w klatce* (tłum. wierszy S. Marszaka, 1934), *Był gdzieś haj taki kraj, Była gdzieś taka wieś* (1935), *Przygód Marcelianka Majster-Klepki historjy 6* (1938), *Pan Tom buduje dom, Pan Tom jedzie na budowę, Pan Tom zwiedza dom, Pan Tom zapala światło, Pan Tom odkręca kran, Pan Tom budzi się wcześniej* (1938)⁶. Część z tych książek powstała w ramach współpracy z wydawnictwem „Nasza Księgarnia”, wydawano je również w popularnych

---

³ Festiwal odbył się w dniach 26-29 maja 1993 w Gdańsku.

⁴ MAJCHROWSKI Z., *Dlaczego wracamy do Themersonów?*, w: *Świat według Themersonów. Szkice do portretu*, red. MAJCHROWSKI Z., Gdańsk 1994, s. 9. Tkwi w tej obserwacji pewien paradoks. W istocie powojenna popularność twórczości Themersonów dla dzieci może dziwić, ale ma swoje uzasadnienie w łatwości dostosowania systemu wartości i obrazu świata do modelu wychowania socjalistycznego, dzięki przynależności książek Themersonów dla dzieci do nurtu edukacyjnej literatury państwowotwórczej, realizującej ideały wychowawcze II Rzeczypospolitej. Z drugiej strony pełne absurdałnego humoru i paradoksów powiastki pozwalały powojennym artystom, szczególnie teatralnym, na ucieczkę od socjalistycznej ideologizacji. Wznowienia wierszy Brzechwy i Tuwima z ilustracjami Franciszki były, do czasu aż nie powstały kolejne wydania z nowymi ilustracjami, jedynymi wartościowymi artystycznie i atrakcyjnymi projektami graficznymi.

⁵ Datowanie niepewne, utwór powstał między rokiem 1931 a 1935 i nie był drukowany za życia artystów.

⁶ Szczegółowe zestawienie w osobnym rozdziale.

podówczas seriach, Bibliotece Książek Różowych i Bibliotece Książek Błękitnych oraz w wydawnictwie tygodnika „Płomyk”. Pojedyncze pozycje ukazały się w oficynach wydawniczych Gebethner & Wolff, Jakuba Mortkowicza i Spółdzielni „Społem”, a *Narodziny liter* wydane zostały nakładem autorów.

Stefan pytany w wywiadach o twórczość dla dzieci udzielał różnych odpowiedzi:

A. Z.⁷: Jeszcze przed wojną wystartował Pan jako pisarz. Z czym?

S.T.: Z książkami dla dzieci. Napisałem ich przeszło tuzin, może piętnaście, a może dwadzieścia. Pracowałem zarobkowo dla „Płomyka”, „Płomyczka”, dla Ossolineum pisałem do podręczników szkolnych. [...] Wydałem jakieś 20 książek dla dzieci, ale nie jestem prawdziwym dorosłym autorem książek dla dzieci⁸.

Ustalenie konkretnej liczby nie jest zapewne najważniejsze, tym bardziej, że pojawia się pytanie, jak liczyć poszczególne tomy i części. Do grupy utworów napisanych przez Stefana lub stworzonych wspólnie z Franciszką dla dzieci można jeszcze dołączyć trzy utwory (*Komorne*, *O Stole, który uciekł do lasu*, *Wiersz dla dzieci a przed starzeniem się przestroga*) ze zbioru Stefana *Dno nieba* (1942) oraz opublikowane najpierw w języku angielskim *Przygody Pędrka Wyrzutka* (ang. 1950 i 1954 r., pol. wyd. 1958 r.). Ostatnia pozycja może budzić wątpliwości co do adresata, ale pod pewnymi warunkami może być uznana za książkę przeznaczoną zarówno dla dorosłego, jak i niedorosłego odbiorcy, o czym będzie jeszcze mowa.

W wywiadzie Stefan wspominał o współpracy z „Naszą Księgarnią” i Ossolineum. Drugi, poza seriami książek, całkiem obszerny blok wspólnych projektów stanowią teksty pisane do „Płomyka” i „Płomyczka”. Na ich zawartość składają się głównie wiersze oraz krótkie i dłuższe opowiadania, które były drukowane w odcinkach, do większości z nich ilustracje wykonała Franciszka. Część tekstów znanych później jako samodzielne książki były publikowane najpierw w „Płomyku” i „Płomyczku”, na przykład *Przygody Marcelianka Majster-Klepki*. Czasopismo stanowiło rodzaj poligonu pomysłów do późniejszego opracowania w postaci osobnych wydań nie tylko dla Themersonów. Szczegółowe omówienie tekstów znajdzie się w rozdziale poświęconym współpracy z czasopismami „Naszej Księgarni”.

---

⁷ Ze Stefanem Themersonem rozmawiał Andrzej Ziembicki, „Nowe Książki”, 1981, nr 10, s. 56-59.

⁸ CIEŚLA W., KWAŚNIEWSKI T., *Jestem czasownikiem*, „Gazeta Wyborcza”, 2004, nr 256, s. 20-21.

Stefan współpracował także z lwowskim wydawnictwem Ossolineum, pisząc czytanki i wiersze do podręczników szkolnych, jego teksty znaleźć można w wypisach do szkół powszechnych oraz w podręcznikach do nauki języka polskiego w latach 1937-1938.

Franciszka swoją aktywność ilustratorską zaczęła wcześniej, bo około 1928 roku, wtedy w Bibliotece Książek Różowych zaczęto wydawać powieści, powiastki i zbiory wierszy, do których ilustracje projektowała dwudziestoletnia wtedy graficzka. Są to utwory znanych wtedy pisarzy dla dzieci: Marii Jadwigi Reutt, Anieli Pinon-Gackiej, Jana Franczaka, Heleny Duninówny, Zofii Lepeckiej, Zofii Dromlewiczowej, Fryderyki Lazarusówny, Julii Duszyńskiej oraz tych do dzisiaj rozpoznawalnych: Marii Kownackiej, Janiny Porazińskiej, Lucyny Krzemienieckiej, Jana Brzechwy i Juliana Tuwima. Było to grono twórców współpracujących z „Naszą Księgarnią”, większość nazwisk znaleźć można również w czasopismach ZNP, czyli „Płomyku” i „Płomyczku”.

Kilka książek ilustrowała Franciszka dla wydawnictw Jana Mortkowicza, Jana Przeworskiego oraz dla wydawnictwa tygodnika dla dzieci, „Słonko”. Obok ilustracji do książek Franciszka wykonywała graficzne projekty do wymienionych już czasopism dziecięcych i młodzieżowych w latach 1928-1938. Plastyczka tworzyła również ilustracje do wydawnictw przeznaczonych dla dzieci żydowskich, były to książeczki popularyzujące wiedzę o świętach żydowskich *Pesach*, *Chanuka*, *Sobota* (1930-1931) w Bibliotece dla Dzieci i Młodzieży Żydowskiej oraz elementarz *Syfry* (1936). Obszerną, bo złożoną z kilkudziesięciu pozycji, listę uzupełniają prace wojenne i tużpowojenne. Już i tak bogatą twórczość ilustratorską powiększają projekty ilustracji do francuskiego wydawnictwa Flammarion (1939) oraz londyńskich Harrap i Sylvan Press (1945). Jest Franciszka także autorką ilustracji do powieści Lewisa Carrolla *Po drugiej stronie lustra i co tam Alicja znalazła* (*Through the Looking-Glass and What Alice Found There*), projekt został przygotowany w 1946 roku na zamówienie wydawcy londyńskiego George’a G. Harrapa, ale nie doszło wtedy do jego realizacji⁹.

Poszukiwanie miejsca dla twórczości Themersonów dla dzieci wymaga sięgnięcia do artystycznego, środowiskowego i edukacyjnego tła czasów międzywojnia ze względu na jego wyjątkowość i niebagatelne znaczenie dla wczesnego dorobku artystów.

W dwudziestoleciu międzywojennym ujawniły się szanse, problemy i zagrożenia właściwe dla odradzającej się po okresie zaborów kulturowej wspólnoty narodowej. Do dzisiaj zaskakuje i fascynuje dynamika przemian, bogactwo kon-

---

⁹ Książka została opublikowana po raz pierwszy w 2001 roku w wydawnictwie Inky Parrot Press, wydanie polskie ukazało się w wydawnictwie Fundacja Festina Lente, Warszawa 2015.

cepcji, różnorodność inspiracji w każdej dziedzinie życia społecznego i kulturalnego. Gorączkowy ferment, ścieranie się idei i postaw składają się na ciekawy, ale czasem trudny do uporządkowania obraz. Da się jednak wydzielić płaszczyzny, które co prawda zazębiają się i nakładają, ale wyznaczają podstawowe wątki, pozwalające ukazać całą złożoność zagadnienia. Próba, choćby częściowa, rekonstrukcji tła jest niezbędna do zrozumienia miejsca twórczości literackiej i plastycznej Themersonów dla dzieci w kontekście rozmaitych uwarunkowań.

Themersonowie należeli do pokolenia, które weszło w młodość w czasie fascynującym, w momencie odbudowy państwa. Skupienie uwagi na literaturze dla dzieci intensyfikuje doświadczenie młodości: młoda Rzeczypospolita, młodzi twórcy, młodzi odbiorcy. Wspólnym mianownikiem jest poszukiwanie, aktywność i eksperymentatorska energia.

Franciszka i Stefan jako bardzo młodzi ludzie, dwudziestolatkowie, wkroczyli na swoją artystyczną drogę jako autorzy ilustracji (Franciszka) i książek (Franciszka i Stefan) dla dzieci. Warsztat plastyczny i literacki, nowe pomysły, stosunek do tradycji i rodzimej kultury, światopogląd, fascynacje nowoczesnymi trendami i modami ujawniają się w tych obszarach ich artystycznej działalności ze szczególną intensywnością.

Można wskazać kilka płaszczyzn ważnych dla początków i dalszych poszukiwań twórczych artystów. Wyznaczają je uwarunkowania biograficzne, pokoleniowe, środowiskowe, estetyczne oraz poglądy społeczne. Czynniki związane z życiem osobistym i twórczym splatają się z ważnym dla literatury dziecięcej punktem odniesienia, czyli środowiskiem edukacyjnym II Rzeczypospolitej. Trudno ustalić, w jakim stopniu Themersonowie byli świadomi dysput i badań nad szkołą i literaturą dla dzieci, ale ponieważ szeroko relacjonowano je w prasie, a Themersonowie współpracowali z wydawanymi przez pedagogów pismami dla dzieci, zapewne mieli na ten temat sporą wiedzę.

Dyskurs o szkole i literaturze dla dzieci okresu dwudziestolecia ma trzy wymiary: pedagogiczno-oświatowy, psychologiczny i aksjologiczny. W ich obrębie można wyznaczyć pewne istotne prawidłowości rozwoju polityki i praktyki oświatowej. Sprowadzają się one do konieczności stworzenia i zrealizowania przez szkołę oraz literaturę programu formacyjnego, którego skutkiem będzie wychowanie nowego pokolenia obywateli niepodległego kraju. Tej idei towarzyszy rosnąca wiedza na temat psychicznych potrzeb i możliwości dziecka uzyskana dzięki prowadzonym badaniom psychologicznym.

W publikacjach pedagogicznych z okresu dwudziestolecia pojawiają się oceny twórczości Themersonów dokonywane z perspektywy podejmowanych tematów i ich wkładu w rozwój literatury oraz grafiki książkowej dla dzieci.

Porównanie ich z opiniami współczesnych badaczy o roli twórczości Themersonów dla dzieci może dostarczyć interesujących obserwacji na temat zbieżności i rozbieżności ocen.

Spojrzenie na niewielki wycinek działalności artystycznej Themersonów dla dzieci wymaga przyjęcia pewnych założeń, dotyczących materiału badawczego oraz ram czasowych. Zatem nie cała twórczość Themersonów, ale ta adresowana do dzieci lub taka, która może znaleźć dziecięcego odbiorcę. Drugim założeniem jest ograniczenie czasowe do dwudziestolecia międzywojennego i sporadycznych epizodów związanych z publikowaniem utworów dla dzieci po wojnie w Wydawnictwie Gaberbocchus oraz w innych europejskich oficynach.

Rekonstrukcja wychowawczego i estetycznego modelu twórczości Franciszki i Stefana dla dzieci ma na celu ukazanie nie tyle związku z późniejszym dorobkiem artystów, bowiem na ten temat wypowiedziano się wielokrotnie, ale ich wkładu w rozwój literatury dla niedorosłych w okresie międzywojnia i później. Ich dorobek jest prekursorski wobec współcześnie niezwykle popularnej artystycznej książki obrazkowej dla dzieci. Artyści stworzyli nowoczesny model komunikacji z niedorosłym odbiorcą za pośrednictwem znaku słowno-obrazowego. Rosnące obecnie zainteresowanie książką obrazkową (*picture book*, *picture-book*, *picturebook*) spowodowało pojawienie się na współczesnym rynku wydawniczym wielu projektów artystycznych kontynuujących model Themersonowski. Franciszka i Stefan wyprzedzili swoją epokę, tworząc oryginalny i uniwersalny typ narracji właściwy dla świata interfejsów. Przekaz, z jakim mamy do czynienia w ich książkach dla dzieci, jest zintegrowaną werbalno-wizualną strukturą i należy traktować go jako jednolity, równoległy system znaczeń. Centralne miejsce znajduje w nim odbiorca prowokowany do wyborów, do poszukiwania porządków, do twórczej pracy umysłu. Themersonowie patronują nowoczesnej kulturze wizualnej oddziałującej na odbiorcę wielokodowymi i wielotworzywowymi środkami.

Dziękuję Pani Jasi Reichardt za życzliwą pomoc i wyrażenie zgody na umieszczenie w książce prac Franciszki i Stefana Themersonów.